

Suur-Eesti viirastus varases eesti rahvusluses

Mart Kuldkepp

Olen varemgi soovitanud, et Eesti ajaloo õnnestumiste ja edulugude kõrval tuleks uurida ka mitmesuguseid luhtaminekuid ja ummikteid, kuna muuhulgas just viimastest moodustub kontekst, mis lubab esimestest õigesti aru saada.¹ Nii on näiteks Eesti iseseisvumisprotsessi põhjalikumaks mõistmiseks oluline tunda ka teiste Eesti territooriumile pretendeerinud riiklike moodustiste nagu Balti Hertzogiriigi ja Eesti Tööraha Kommuuna ajalugu, taasiseseisvumisprotsessi mõtestamiseks aga tähtis vaadelda aga iseseisvuse taastamisele eelnenud ja sellega paralleelselt jooksnud reformipüüdlusi n-ö nõukogude süsteemi sees.² See, et mingid kavatsused on olnud ebarealistlikud selgub tihti alles tagantjärele, samas kui teostuda võivad needki unistused – sh Eesti iseseisvumine ja hiljem taasiseseisvumine – millesse esialgu väga skeptiliselt suhtuti.

Kõik see kehtib samavõrra eesti mõtteloo kohta, mis on aja lõikes hargnenud ja teisenenud ümbritseva maailma mitmekülgse mõju all ning samas erinevatele kohalikele väljakutsetele reageerides. Vastamaks Eesti rahvusliku mõtteloo võib-olla keskele küsimusele – mis on Eesti ja kes on eestlased? – tuleb võtta ühest küljest arvesse 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses rahvusvaheliselt levinud mõttevoolude (kultuurirahvuslus, liberalism, geopoliitika, sotsialism jne) mõju eesti rahvuslikule liikumisele, teisest küljest aga omaaegset ühiskondlik-poliitilist reaalsust (venestus, baltisaksa eliidi domineeriv positsioon, maanälg, tööstusrevolutsioon jne). Erinevate ideelite ja faktiliste faktorite lõikudes sündis ka eesti rahvuslaste peades mitmesuguseid mõtteid, millele polnud määratud teoks saada, kuid mis sellegipoolest moodustavad olulise konteksti mh nendele ideedele, millele ehitati üles Eesti riiklik iseseisvus.

Eestlaste rahvusliku eneseteadvuse tekkimist ja varast arengut on uuritud üsna põhjalikult,³ kuigi kindlasti mitte veel piisavalt. Ent Eesti kui territoriaalse üksuse mõtestamine eesti rahvusliku liikumise raamistikus on uurimisküsimus, mis vajaks ajaloolaste poolt õieti alles süstemaatilist tõstatamist. Üldlevinud arusaam, et varase eesti rahvusliku liikumise jaoks tähendas „Eesti“ Eestimaad koos Põhja-Liivimaaga pole kindlasti mitte vale, kuid ka mitte kogu tõde. Eestlaste asuala etnograafilised piirid ei ühtinud päris täpselt Eestimaa ja Liivimaa idapiiriga ning kuigivõrd üheselt mõistetav ei olnud ka eestlaste ja lätlaste asualade piiritlemine lõunas. Seega oleks vaja lähemalt uurida Narva ja Narva-taguste alade rolli eesti rahvuslaste mõtlemises, samuti setude ja Petserimaa⁴ ning eesti-läti probleematikat.⁵

¹ **M. Kuldkepp**, Eesti ajaloo marginaalidest. Sirp 16.04.2021, lk 17.

² Viimase kohta vt nt **J. Saharov**, From Economic Independence to Political Sovereignty: Inventing 'Self-Management' in the Estonian SSR. Tartu Ülikooli doktoritöö. Tartu, 2021.

³ Vt **E. Piirimäe**, Teoreetilisi perspektiive 19. sajandi eesti rahvuslusele. Rmt-s: Vene Impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. Toim. T. Tannberg ja B. Woodworth. Tartu, 2009, lk 167–191; **P. Piirimäe**, Eesti mõtteloo uurimine 21. sajandil. Acta Historica Tallinnensia, 2020, kd 26, nr 1, lk 145-166.

⁴ Vt **P. Chen**, Race, Nation, and Eugenics: Radical Ideologies and Politics in Interwar Estonia, 1918-1940. Londoni Ülikooli doktoritöö. London, 2023, 159-194.

⁵ Vt **C. Gibson**, Attuning to Emotions in the History of Border-Making: The Estonian-Latvian Boundary Commission in 1920. Journal of Modern European History (ilmumas).

Ent küsimuse „Eesti“ tähendusest varase (st. iseseisvuse-eelse) eesti rahvusluse jaoks saab tõstatada ka palju radikaalsemal kujul. Kas võib eeldada, et perioodil enne Eesti iseseisvuse saavutamist ja Eesti riigipiiride kindlaks määramist oli kultuurirahvuslik, etnilistel kriteeriumitel põhinev arusaam Eesti territoriaalsest ulatusest tingimata ainuvõimalik? Kas võis mõnede eesti rahvuslaste peades eksisteerida ka alternatiivne visioon, mille järgi hõlmas „Eesti“ mõiste selliseidki alasid, kus eestlased olid vähemuses, või isegi neid, kus eestlasi veel ei elanud ning mida tuli seega alles koloniseerima hakata?

Suur-Eesti idee

Kunagi peetud vestluses pakkus Hollandi kultuuriajaloolane Joep Leerssen välja, et Eesti põhjamaisuse ideed, mida ma tol ajal uurisin, võiks määratleda kuuluvana n-ö elavate surnute kategooriasse (*zombie territory*). Täpsemalt öeldes tuleks selle all mõista selliseid ideid, mille kohta vähemalt tagantjärele tarkusest saab öelda, et need on põhinenud pigem soovmõtlemisel, kui poliitilistel realiteetidel, ning mida seetõttu ei ole õnnestunud ellu rakendada – kuid mis sellegipoolest on keeldunud välja suremast ning on visalt muudkui uuesti pead tõstnud.

Kui eesti põhjamaisuse idee on elav surnu, siis Suur-Eesti ideed võiks nimetada viirastuseks. Poole kõrvaga kuulnud või silmanurgast näinud on seda sõnapaari paljud eestlased ning intuiitiivselt saab sellele omistada ka mingi sisu: tegemist peaks olema Eestiga, mis on olemasolevast Eestist suurem. Ent kui palju ja kuidas täpselt suurem, jääb alati segaseks. Erinevalt Eesti põhjamaisuse mõttest, mis on kaua aega olnud osa eesti rahvusluse peavoolust,⁶ on Suur-Eesti näol tegemist marginaalse, rahvusliku teadvuse äärealadel eksisteeriva nähtusega. Avalikus diskussioonis on sellele viidatud harva, ning kui seda on tehtud, siis üldiselt ironiliselt ja selleks, et kedagi teist kritiseerida.

Allpool on lähemalt juttu selle kriitika peamistest sihtmärkidest, kelleks on Eesti rahvusliberaalide kauaaegne liider Jaan Tõnisson (1868-1941?) ning 1905. aasta revolutsionäär ning Esimese maailmasõja aegne emigrantpoliitik Aleksander Kesküla (1882-1963). Ent Suur-Eestiga seonduva eneseiroonia krestomaatiliseks näiteks võib pidada hoopis rahvalaulu „Eesti piir käib vastu Hiina müüri“, mille groteskne mõõdutundetus kätkeb endas samal ajal ka teatavat geopoliitilist katarsist: rõhutatud väikerahva (olgu pealegi, et fiktsionaalselt) vabanemist oma väiksusest ja provintsiaalsusest:

*Eesti piir käib vastu Hiina müüri
Venemaa on vahelt kadunud
Eestist vägev ilmariik on saanud
Igal pool ta leiab toetajaid⁷*

Valdavalt ironiline suhtumine siiski ei tähenda, et Suur-Eesti mõistel poleks Eesti mõtteloos olnud tõsiseltvõetavaid või vähemalt tõsistena mõeldud aspekte, mida tasub tagantjärele tundma õppida. Samalaadseid mõtteloolisi suundumusi lähiriikides ongi juba põhjalikult uuritud. Näiteks on terve rea teadlaste huviobjektiks olnud Suur-Soome liikumine, mis oli eriti mõjukas vahetult pärast Soome iseseisvumist ja 1920. aastatel ning mille teed sellel ajal Suur-Eestiga korduvalt ristusid.⁸ Ka Suur-

⁶ Eesti põhjamaisuse idee kohta vt **M. Kuldkepp**, Põhjamaine Eesti. Eesti rahvusriikluse süünd rahvusüleses vaates. Tallinn (ilmumas).

⁷ Eesti piir käib vastu Hiina müüri. Vikerraadio saates Eesti Lugu. Eestlaste laulud. 23.06.2009: <https://vikerraadio.err.ee/788100> (vaadatud 31.10.2023).

⁸ Vt nt **T. Nygård**, Suur-Suomi vai lähiheimolaisten auttaminen. Helsinki, 1977; **J. Kirves**, Luvattu maa – Suur-Suomen unelma ja unohdus. Helsinki, 2014.

Saksamaa mõiste olulisust ja selle uurimise vajadust pole ilmselt tarvis lähemalt tõestama hakata.⁹ Õieti on arvata, et ekspansiivseid suundumusi võib leida pea igast Euroopa rahvuslikust diskursusest. Ent seda, mis teeb ühe rahva „suureks“ võib mõista mitmeti ning ka Suur-Eesti tähendus ei pea olema ilmtingimata ainult territoriaalne.

Vaimult suureks ja rahvaarvult suureks: Jakob Hurt ja Jaan Tõnisson

Eesti „suuruse“ küsimuse esimene ja tänapäevani tuntuim tõstataja oli varase eesti rahvusliku liikumise üks liidreid Jakob Hurt (1839-1907). Oma 1870. aastal Helmes peetud kõnes „Meie koolitatud ja haritud meestest“ vastandas Hurt rahvaste arvulist suurst ja riikide poliitilist vägevust hariduslikule ja vaimusuurusele, milleni olevat võimalik jõuda ka väikestel rahvastel – eestlased kaasa arvatud – kui nad seda ainult ise tõsiselt soovivad:

Aga kas kehva Eesti hulk ka suureks ja vägevaks võib saada? [...] Suurus ja vägevus on kahesugune rahva-seltsidel. Mõned on suured hingede arule ja vägevad poliitika väljal. Neil on siis ka suur riik ja suur sõnavägi. Seda viisi suureks kül Eestirahvas ialgi saada ei või. [...] Tõine suurus ja vägevus on suurus ja vägevus vaimu asjades ja haritud elo poolest. [...] Ka terve rahvas võib sedaviisi vaimu asjades ja haritud elo poolest tõeste suur ja vägev ja tõistele hapu taignaks olla, kes elo elama ajab. [...] Sellesarnasest suurusest ja vägevusest ka oma jago osa saada pole ka eesti rahval keelatud, kui aga ise tahame ja nimelt mehise meelega tahame.¹⁰

Hurda mõtte, et eesti rahvas peaks oma väikest arvu ja poliitilist nõrkust kompenseerima vaimusuurusega, kuulub kahtlemata eesti rahvusluse pärusvara hulka. Näiteks Mart Laar on nimetanud seda „tänapäevaks rahvuslikuks imperatiiviks“,¹¹ Andres Herkel aga „rahvuse alaväärsuskompleksi kanaliseerimiseks“.¹² Ilmselt ei ole need kaks seisukohta, tunnustav ja kriitiline, teineteisega vastuolus: ka rahvusliku alaväärsuskompleksi kanaliseerimine vaimutöösse saab olla rahvuslik imperatiiv, kusjuures kindlasti mitte halvim võimalikest. Edasises eesti mõtteloos viis see protsess, mida Toomas Karjahärm on määratlenud kui „[p]erifeerse ja väikerahvaliku teadvuse“ ületamist,¹³ eestlaste kollektiivse enesemääramiseni euroopaliku tsivilisatsiooni osana, seejuures siiski edasi eestlasteks jäädes.

Ent tegelikult rõhutas Hurt oma kõnes sedagi, et eestlaste arv kodumaal võiks vabalt kahe- või kolmekordseks kasvada, ilma et neil sellepärast veel kitsas hakkaks. Õieti saanuks rahvaarvu kasv Hurda meelest parandada eestlaste positsiooni Vene riigi sees, kus neil oleks võinud sellevõrra rohkem „oma jago nägo ja tego, mõomist ja maksmist“ olla, kui rahvas samal ajal tubli ja haritud on.¹⁴ Nagu ka Ken Kalling on osutanud, siis loogiliselt võttes eeldas vaimult suureks saamise ideaal ilmselt siiski piisavat rahvaarvu, mille seast vaimusuurused võrsuda võiksid.¹⁵

⁹ Vt **W. Gruner**, Greater Germany. Rmt-s: The Oxford Handbook of Holocaust Studies. Toim. P. Hayes ja J. K. Roth. Oxford, 2012, lk 293-309; **E. R. Hochman**, Imagining Greater Germany. Republican Nationalism and the Idea of Anschluss. Ithaca and London, 2016.

¹⁰ **J. Hurt**, Meie koolitatud ja haritud meestest (Kõne Helmes 6. juulil 1870). Rmt-s: Kõned ja kirjad. Loomingu Raamatukogu, 1989, nr 1–2, lk 29-30.

¹¹ **M. Laar**, Koidula ja Jakob Hurt. Keel ja Kirjandus, 1994, nr 2, lk 90.

¹² **A. Herkel**, Suurejooneline idee. Looming, 1990, nr 11, lk 1547.

¹³ **T. Karjahärm**, Eestlaste regionaalse identsuse ajaloost. Looming, 1995, nr 5, lk 679.

¹⁴ **J. Hurt**, Meie koolitatud ja haritud meestest, lk 29-30.

¹⁵ **K. Kalling**, „Kultuurrahvaste mentaliteet peab saama enam kollektivistlikumaks“ (Dr Juhan Vilmsi sõnad ja teod). Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, 2015, kd 43, lk 101.

Selle rahvaarvu-mõtte silmapaistvaks edasiarenduseks on Jaan Tõnissoni poolt 1910. aasta alguses kirjutatud pikk manifestilaadne tekst „Püüete kava ja võitluse tee alusjooned“, mis ilmus läbi viie Postimehe numbriga. Mõtiskledes selles eesti rahva tulevikuväljavaadete ja seda ähvardavate ohtude üle pakkus Tõnisson välja „Suur-Eesti“, kui aate, mis võiks eestlasi innustada rahvuslikule tööle ja ärgitada neid üles pessimismist ja passiivsusest. Tõnisson rõhutas, et „Suur-Eesti“ kui „eeskavaline hüüdsõna“ ei tähenda siiski mitte separatismi ega šovinismi: eestlased ei tahtvat ei „Soome-Eesti ühendatud riikisid“ asutada, ega „Peterburgi ära võtta“, kuigi seda oli neile suurvene rahvuslaste ja baltisakslaste poolt süüks tahetud panna. Vastupidi, Tõnisson rõhutas, et Suur-Eesti peab ära mahtuma „kodumaa piiridesse“. Ent seejuures ei jätnud ta lisamata, et vene suurrahvas ei peaks sedagi pahaks panema, kui eesti põlluharijad edaspidigi ida poole elama asuvad, et seal uudismaad teha.¹⁶

Suur-Eesti suurus seisnes Tõnissoni jaoks eeskätt rahvaarvu suures. Kesk-Euroopa keskmist rahvastikutihedust aluseks võttes arvutas ta välja, et eestlaste asualadele Eestimaal ja Põhja-Liivimaal pidanuks ära mahtuma enam, kui neli ja pool miljonit inimest. Koos „lähikondsete asundustega“ tõusnuks see arv aga lausa üle viie miljoni. Rahvaarvu kasv oli omakorda otseses ühenduses vaimusuuruse ideaaliga: eesti rahval tuli oma pinnal sedavõrd kasvada, „et tema kultuuriliselt midagi luua ja inimesesoo kultuurimõistet sisuliselt rikastada aitaks.“¹⁷ Kultuur ei olnud Tõnissoni jaoks aga mitte midagi loodusest ja loomulikkusest eraldiseisvat või kõrgemale tõusvat, vaid „kõrgem väljaarenemine elu mõtte sihis l o o d u s e a l u s e l“, st otseselt seotud demograafia ja rassihügieeni probleemidega.¹⁸

Tõnissoni kirjutis tõukus suuresti asjaolust, et 1910. aasta alguses oli hakanud ilmuma eesti väljarändajate ja asunike häälekandja Asunik. Selle kosmopoliitselt maailmavaadet esindava ajakirja toimetajaks oli Jakob Lukats (1878-1947) ning seal avaldas hulgaliselt kirjutisi Ado Grenzstein (1849-1916).¹⁹ Postimehe ringkond eesotsas Tõnissoniga suhtus aga väljarändesse ja seega ka väljarännet propageerivatesse väljaannetesse eitavalt. Emigratsioon võis kaasa tuua uute sisserändajate saabumine Saksamaal või Venemaal,²⁰ samuti olevat rändajate rahvaste saatuseks, et nad ei suuda kultuuriliselt kasvada ega midagi luua, sest „veereval kivil ei kasva sammalt“.²¹ Ka oma Suur-Eestile pühendatud artiklisarjas rõhutas Tõnisson, et Suur-Eesti tuleb luua „kodumaa toredal pinnal.“²² Vaevalt võinuks see unistus teoks saada, kui kodumaa samal ajal nelja tuule poole rahvast tühjaks voolab.

Vastates Postimehes ilmunud kriitikale „vandersellide“ suhtes, kes olid Eestist välja rännanud paremat elu otsima, kirjutas Asunik omalt poolt, et väljarännanud eestlased, nagu Koidula, Veske, Köhler ja Hurt ei ole siiski vähem eestlased „kui praeguse Suur-Eesti kelkijad“.²³ Ajalehes Olevik lisas Lukats, et küüru vajunud välimusega orjameelseid eesti talumehi, kellele isegi taevariigi õpetus polnud suutnud eluaateid ega edenemispüüdeid anda, ei kõneta ka „Suur-Eesti pisike unistus viie miljonilisest moonakate ja popside riigist.“²⁴ Viljandi ajaleht Maleva oli samuti skeptiline ning arvas,

¹⁶ J. Tõnisson, Püüete kava ja võitluse tee alusjooned. Rmt-s: Kõlblus ja rahvuslus. Tartu, 2010, lk 336.

¹⁷ Sealsamas, lk 336-337.

¹⁸ Sealsamas, lk 341.

¹⁹ Vt U. Valner, Jakob Lukats eestlaste maailmapildi avarajana. Tallinna Ülikooli bakalaureusetöö. Tallinn, 2015.

²⁰ S. Runnel, Jaan Tõnisson enne Eesti iseseisvumist. Rmt-s: Kõlblus ja rahvuslus. Tartu, 2010, lk 16.

²¹ J. Tõnisson, Mis osa linnal ja maal meie kultuurilises arenemises täita on. Rmt-s: Kõlblus ja rahvuslus. Tartu, 2010, lk 389.

²² J. Tõnisson, Püüete kava ja võitluse tee alusjooned, 347.

²³ [J. Lukats?], Kas vandersellid? Asunik, 1910, nr 3, lk 7.

²⁴ J. Lukats, Reis ümber maailma. Olevik 10.05.1912, lk 290.

et inimene läheb ikka sinna kus parem, ega lase end seejuures Jaan Tõnissoni Suur-Eesti-vaimustusest segada.²⁵

Baltisakslaste Revalsche Zeitung pidas selle poleemika üle reflekteerides võimalikuks vastandada lausa kahte eri voolu Eesti ajakirjanduses: ühest küljest kosmopoliitset ja mitterahvuslikku Asunikku, teisest küljest Suur-Eesti asustamisest unistavat Postimeest, mille toimetaja Tõnisson oli oma rahvarohke Suur-Eesti idee välja käinud Asunike ideedele vastukaaluks.²⁶ Asnikku ilmus kokkuvõttes küll ainult üheksa numbrit ning paljulubava alguse saanud kosmopoliitse suuna kõlapind Eesti avalikus debatis jäi seetõttu väheseks.

Kosmopoliitsete ja rahvuslike voolude vastandamise taustal tuleb tähelepanu juhtida, et Tõnissoni suhtumine vähemalt Eesti lähikonda suunatud väljarändesse ei olnud siiski niivõrd eitav, kui Lukats ja Asunik seda paista lasid. Mõiste „lähikondsed asundused“, mille Tõnisson kaasas oma demograafilistesse arvustustesse ning mis ilmselt viitab Narva-tagustele aladele (ja võib-olla ka Põhja-Lätile), annab mõista, et „kodumaa piirid“ olid temagi mentaalsel kaardil tõmmatud laiemalt, kui tänapäeva või sõdade vahelise aja Eesti riigipiirid. Samuti väidab Tõnisson, et ka venelased ei peaks eestlaste juurdevoolule vastu olema, kuna eestlased kui arenenuma kultuuriga rahvas väärindavad maad ka oma uues asupaigas. Seega võis Tõnisson olla vastu küll eestlaste väljarändele välismaale või Vene riigi kaugematesse osadesse, kuid ilmselt ei olnud ta vastu nende asuala järkjärgulisele laienemisele Eesti vahetus naabruses. Selgesõnaliselt loobus ta vaid Peterburile pretendeerimast.

Tsaariaegse tsensuuri tingimustes kõigest kirjutada ei saanud ning seetõttu tagantjärele on pea võimatu kindlaks teha, kuivõrd hästi oli Tõnissoni Suur-Eesti programmi territoriaalselt ekspansiivne aspekt läbi mõeldud ning kui suurt maa-ala see lõppkokkuvõttes pidanuks hõlmama. Mingi vihje selle kohta leiab siiski Tõnissoni sõbra, arstiteadlase Siegfried Talviku mälestustest. Jaan Tõnissoni ajakirjanikutegevuse 25. juubelile pühendatud Postimehe erinumbris kirjutab Talvik, et umbes 1910. aastal oli ta vestelnud Tõnissoniga „tulevasest Eestist, mis Peipsitaguse koloniseerimise läbi lisa saama pidi nii territoriaalselt, kui rahva kandva jõu tõusu poolest, laialise autonoomia tähe all“. Lõppsihiks pidi seejuures Tõnissoni sõnul olema „Suur Eesti kuni Ilmeni järveni, rohkem meie ei tahagi!“²⁷

1921. aasta Eestis tekitas selle infokillu avalikkuse ette jõudmine väikese sensatsiooni ning tuletas meelde teisigi omaaegseid arutelusid. Karl August Hindrey (Hoia Ronk) omistas Päevalehes ilmunud luuletuses Eestimaa Ilmeni järveni (Ilmjärveni) laiendamise mõtte näiteks hoopis Postimehe kirjastuse ühele asutajale Mihkel Vunkile, kes olevat selle välja käinud joviaalses meeolus Tartu seltskonnategelaste juhuslikul kohtumisel Soome folklorist Otto Armas Väisäneniga Vanemuise puhvetis:

*[J]utt liikus, tõusis hõimutuju,
üks mõte ikka jälle teise mõtte andis
ja võttis lõpuks selle kindla kuju:
et soomlased ja Viru veljed ühel nõul
kord raputavad Vene orjakütkeid maha
ja hooga, mis on omane me tõul,
me venelased peletame ära Peterburi taha.*

²⁵ -rh-, Kust abi loota? Maleva, 15.03.1910, lk 1.

²⁶ Aus der estnischen Presse. Revalsche Zeitung 30.01.1910, lk 2. Vt ka [J. Lukats?], Omade keskel. Asunik, 1910, nr 5, lk 2.

²⁷ S. Talvik, Kuidas J. Tõnisson suvitas jne. Postimees 27.11.1921, lk 2.

*„Me ajame nad uperkuuti Ilmenisse!“
Vunk põrutas, ning oli otsus tehtud
ja selle peale võeti mitmed vedelikud sisse
ja tegevuse eesmärk oli ette nähtud. [...]”²⁸*

Territooriumilt suureks: Aleksander Kesküla

Küsimus, kuivõrd peaks Ingerimaad ja Põhja-Lätit „tegelikult“ Eesti aladeks pidama, on selle artikli seisukohalt kõrvalise tähtsusega ning lähemalt käsitleda võiks seda mujal. Igal juhul pole kahtlust, et mõlemas piirkonnas on ajalooliselt elanud eestlasi ja eestlastega hõimusuguluses olevaid soome-ugri rahvaid, kes sealt on hiljem välja tõrjutud või vähemusse jäänud. Ingerimaa puhul sai juba varakult oluliseks tõrjefaktoriks uue Vene pealinna Peterburi asutamine tsaar Peeter I poolt 18. sajandi alguses, mille järel jäid sealsed isurite ja vadjalaste külad venelaste juurdevoolu tõttu järjest enam isolatsiooni ja ümberrahvustumissurve alla.

Tänu luterlikule usule, millest kõvasti kinni hoiti, polnud soomeugri asulaid aga 20. sajandi alguskümnenditeks veel päris lõpuni assimileeritud ning 19. sajandi ja 20. sajandi alguse väljarände käigus hakkas Narva-tagustele aladele asuma ka järjest enam eestlasi, mis sealset protestantlikku elementi tugevdas. 1918. aastal tegi Helsingi eesti koguduse pastor August Nigol kindlaks, et väljaspool Eestit mujal Venemaal asus 318 eesti asulat ning elas umbes 200 000 etnilist eestlast – umbes 20% eestlaste koguarvust.²⁹ Praeguses Leningradi kubermangus Volosovos elas sel ajal ka minu Viljandimaalt pärit isapoolne vanavanaisa Peeter Kuldkepp koos oma perekonnaga. Perepärimus ütleb tema kohta nii palju, et usk ja eriti Piibli lugemine olid talle väga olulised.

Põhja-Lätiski oli oma soome-ugrilastest põliselanikkond, liivlased, kelle keel on eesti keelega lähedases suguluses. Eestlasi elas hulgaliselt ka Ludza (Lutsi) piirkonnas ning Koiva jõe ääres (Ieivud). Seega ei piirdunud lõunapoolne eesti sugulasrahvaste asuala mitte ainult Põhja-Liivimaaga, ega ka üldse Liivimaaga, vaid ulatus Kuramaalegi.

Sellistel „lähikondsetel asundustel“, nagu Tõnisson neid nimetas, oli iseseisvuse-eelses eesti rahvusluses oma positsioon, mida mõtteloolastel tuleks alles lähemalt uurima hakata. Mis kõige olulisem: nende asunduste sekka loeti aeg-ajalt ka Venemaa pealinn Peterburi, mis oli asutatud n-ö soomeugrilastelt röövitud maale ning mida mõnede eesti rahvuslaste arvates tuli seetõttu samuti Suur-Eesti alaks lugeda.

Enim saab seda mõtet seostada 1905. aasta revolutsiooni ajal tuntuks saanud ning 1908. aastal Venemaalt Šveitsi põgenenud Aleksander Kesküla³⁰ nimega. Mees, kes revolutsioonisündmuste ajal oli saanud tuntuks ainsa enamlasena eesti nn. intelligentide seas, leidis oma maailmaajaloolise rolli Esimese maailmasõja ajal, mil rahvuslikud ringkonnad kodumaal jäid pigem passiivseks ega teinud katset mõjutada sõja kulgu näiteks Venemaa vaenlastega koostööd otsides. Kesküla aga arvas, et sõda tuleb aktiivselt ära kasutada ning võttis juba selle algusjärgus ühendust Saksa ametivõimudega, eesmärgiks kaasa aidata Venemaa lüüasaamisele ja lagunemisele.

²⁸ K. A. Hindrey (Hoia Ronk), Ilmeni järv. Päevaleht 06.12.1921, lk 2.

²⁹ Vt A. Nigol, Eesti asundused ja asupaigad Venemaal. Tartu, 1918.

³⁰ Kesküla kohta lähemalt vt O. Arens. Aleksander Kesküla. Eesti Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateadused, kd 40, nr 1, lk 28–37; M. Kuldkepp, Põhjamaine Eesti.

Selleks tuli Kesküla meelest õhutada Venemaal separatistlikke ja revolutsioonilisi meeleolusid: muuhulgas oli ta esimene, kes soovitas Saksa ametivõimudele Leninit, kui ainsat Vene revolutsioonilist liidrit, kes oleks tegelikult võimeline revolutsiooni korda saatma. Ent mis olulisem: Kesküla uskus sõja kahel esimesel aastal, et koostöös võiduka Saksamaaga on võimalik Eesti Venemaast eraldada, kuid ühtlasi vältida selle sattumist Saksa võimu alla. Selleks tuli Saksamaa poolel sõtta tõmmata Rootsi, millele pidi järgnema Saksa-Rootsi ühine rünnak üle eestlastega asustatud territooriumite Venemaa pealinna suunas ning Venemaa sõjakaotus. Eestis oleks alanud Rootsi okupatsioon, mis pärast sõja lõppu pidi viima tugeva põhjamaise föderatsiooni loomiseni, kus Eestil oleks olnud laialdane autonoomia. Föderatsiooni koosseisu pidanuks lisaks Eestile ja Rootsile kuuluma ka Soome ja teised Põhjamaad.

Küsimus, milline pidanuks Kesküla meelest olema selle tulevase autonoomse Eesti territoriaalne ulatus, on seni üsna vähe tähelepanu pälvinud. Kesküla sõber Adolf Gasser (1903-1985) kirjutas oma Keskülast rääkivas artiklis, et 1916. aastal oli Kesküla eesmärgiks olnud Suur-Eesti (*Gross-Estland*) asutamine, mis pidi hõlmama kogu Ingerimaad koos Peterburiga ja Liivimaad koos Riiaga, samas kui läti Kuramaad oli ta valmis Saksa imperialismile ohverdama.³¹ Ajaloolane Olavi Arens kirjutas 1991. aastal samuti, et Keskülale tähendas Eesti Eestimaad, Liivimaad ja Ingerimaad ning et viimane võrdus tema jaoks enam-vähem Peterburi kubermanguga. Peterburi ja Riia osas oli Kesküla Arensi sõnul aga ebajärjekindel, loobudes esimesele pretendeerimisest pärast veebruarirevolutsiooni ja teisele pärast Saksa vägede sissetungi Lätisse.³² Kaido Jaanson pidas Suur-Eesti kui termini seostamist Keskülaga, nagu seda hiljemgi tihti on ette tulnud, aga üldse ebaõiglaseks, kuna Kesküla ise polnud seda mõistet kasutanud.³³

Kindlasti pole kahtlust, et Peterburi oli Kesküla jaoks juba varakult oluline sihtmärk ning talle meeldis seda eestlaste omaks tunnistades venelasi õhku ahmima panna. Muuhulgas puudutab see tema ainsat külaskäiku Lenini juurde, mis Kesküla sõnul toimus 1914. aasta oktoobri alguses. Selle käigus oli ta Lenini korralikult läbi katsunud ja jõudnud „psühholoogilise pommi teel lõpuks tema alateadvuse põhjani“, mille peale Lenin ärritus niivõrd, et jooksis kaks korda toast välja ja vaikis.³⁴ Selle psühholoogiline pommi sisu annab edasi Adolf Gasseri mälu järgi lavastatud vestlus Lenini ja Kesküla vahel. Arutlusel oli küsimus, milliste rahutingimustega Lenin nõus oleks.

Lenin: „Sakslased võivad võtta Riia – sakslased võivad võtta Kiievi – sakslased võivad võtta Tbilisi.“

Kesküla: „Ja Ingerimaa?“

Lenin: „Ingerimaa? Kas see on Peterburist põhjas või läänes?“

Kesküla: „See on Peterburi.“

Ja sellele vastamata muutis Lenin teemat.³⁵

Kaks ja pool aastat hiljem, 1917. aasta aprilli alguses kohtus Kesküla Vene saadikuga Stockholmis, Anatoli Nekljudoviga (1856-1943) ning pidas ka temaga maha pika vestluse, mis jättis Nekljudovile nii sügava mulje, et ta avaldas sellest pika kokkuvõtte hiljem oma memuaarides. Seegi kord õnnestus Keskülal vestluspartnerit šokeerida kuulutades Ingerimaa koos Venemaa pealinnaga „kahtlemata“ eestlastele kuuluvaks territooriumiks, kus eestlased olevat venelastest vähemusrahvale valmis andma

³¹ A. Gasser, Alexander Kesküla: ein estnischer Revolutionär. Rmt-s: Christ und Welt. Ausgewählte historische Schriften 1933–1983. Basel, Frankfurt am Main, 1983, lk 221.

³² O. Arens, Aleksander Kesküla, 30.

³³ K. Jaanson, Aleksander Kesküla maailmanägemus. Acta Historica Tallinnensia, 2002, kd 6, lk 122.

³⁴ A. Kesküla, Mälestusi Esimesest maailmasõjast ja Leninist. Akadeemia, nr 8, 2023, lk 1487.

³⁵ A. Gasser, Alexander Kesküla, lk 220.

ainult piiratud kultuurilisi õigusi.³⁶ Seega tundub, et Kesküla ei olnud ka veel veebruarirevolutsioonile järgnenud nädalatel Peterburile pretendeerimisest loobunud.

Mõneti üksikasjalikumad andmed Kesküla seisukohtade kohta Eesti territooriumi ulatuse asjus on teada natuke hilisemast perioodist: 1917. aasta detsembrist ja 1918. aasta jaanuarist, st ajast, mis järgnes oktoobrirevolutsioonile ja eelnes Eesti iseseisvuse välja kuulutamisele. Esimene põhjalikum asjassepuutuv allikas on sellel ajal Prantsuse Stockholmi saatkonna rahadega ülal peetud ja Kesküla juhitava nn Eesti Büroo poolt väljastatud pressiteade Eesti rahvusliku tuleviku kohta, mis ilmus ka rootsikeelse artiklina liberaalse Stockholmi ajalehe Afton-Tidningen avaleheküljel.³⁷ Teine allikas on Kesküla kiri Saksamaal elavale baltisaksa publitsistile Paul Rohrbachile (1869-1956), kes oli maailmasõja ajal saanud tuntuks Baltimaade Saksamaale annekteerimise ühe peamise eestkõnelejana. Omalt poolt püüdis Kesküla Rohrbachi selles mängus üle trumbata, tutvustades talle hoopis eestlaste anneksionistlikku programmi. Siin tasub mõlemat teksti pikemalt refereerida.

Eesti Büroo pressiteates seletas Kesküla, et Eesti patriotism pole mitte rahvuslikult, vaid territoriaalselt orienteeritud, mis tähendavat, et see ei seisne rahvusvähemuste või naaberrahvaste agressiivses allasurumissoovis, kuid ei pirdu ka kõigest rahvusliku emantsipatsiooni kui sellisega. Vastupidi: rahvuslik emantsipatsioon olevat eestlaste jaoks kõigest vahend maal ette võetavate vajalike ümberkorralduste ning kultuurilise ja muu arengu soodustamiseks. See territoorium, mis on eestlaste patriotismi peamiseks kandjaks, koosnes Kesküla järgi „vanadest Rootsi läänemereprovintsidest“ Eestimaast, Liivimaast ja Ingerimaast, kuid polnud naaberaladest veel selgelt piiritletud. Nende seast Eestimaal elavat peaaegu ainult eestlased, vähesed rahvusvähemused välja arvatud, ning ka Liivimaa üheksast kreisist olevat viis täiesti eestlaste pärast. Ülejäänud neljast olevat kaks eesti-läti segaelanikkonnaga, üks täiesti läti oma ning üks (Riia) „läti-rahvusvahelise“ elanikkonnaga, mille seas ei puuduvat ka eestlased.³⁸

Ka Ingerimaal, Peterburi välja arvatud, olevat rahvastik ülekaalukalt eesti ja soome päritolu, seda eriti läänepoolsetel ja põhjapoolsetel, Peipsi järve ja Soome lahega piirnevatel aladel. Siiski elas Kesküla sõnul Ingerimaal ka vene talupoegi ning segaelanikkonnaga alade küsimus oli seega keeruline probleem, mille lahendamiseks võis kohandada eri asualade õigust enesemääramisele, vähemusrahvuste kultuuriautonoomiat ja rahvastikuvahetust. Kuna Venemaal elas veerand miljonit eesti kolonisti, olevat võimalik ka viimane lahendusvõimalus, ent Kesküla meelest tuli kasutusele võtta siiski kõik kolm meetodit, et selles „eesti Makedoonias“ luua eeldused edasiseks stabiilseks arenguks. Lisaks Makedooniale oli olemas ka „eesti Karjala“, nimelt Pihkva koos iidsete Petseri ja Izborskiga. Lõpuks pidid tulevase Eesti juurde etnograafiliselt kuuluma ka „eesti liivlased“ Põhja-Kuramaal.³⁹

Seejuures Kesküla rõhutas, et pärast veebruarirevolutsiooni Eesti aladel kehtestatud autonoomiaseadust, mis oli piiritletud Eesti territooriumi tema kirjeldatust kitsamalt, tuleb pidada ajutiseks ja esialgseks. Ülevenemaalisesse Asutavasse Kogusse lootvat eestlased aga saata oma esindajad ka Venemaalt ja Ingerimaalt.⁴⁰ Seega seisnes territoriaalne enesemääramine eestlastel

³⁶ **A. Nekludoff**, *Diplomatic Reminiscences Before and During the World War, 1911–1917*. New York, 1920, lk 486–492.

³⁷ **[A. Kesküla]**, *En ny Östersjöstat? Hur estländarna tänka sig den nya statsorganisationen*. Afton-Tidningen 19.12.1917, lk 1.

³⁸ **[A. Kesküla]**, *Ein neuer Ostseestaat. Wie sich die Esthen das neue Staatsgebilde denken*. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, RAV 202-1 Bern, 1324, L249312.

³⁹ Sealsamas, L249313.

⁴⁰ Sealsamas, L249313-L249314.

Kesküla meelest alles ees ning pidi hõlmama oluliselt suuremat ala, kui see, mida on traditsiooniliselt Eesti alla loetud.

Olavi Arensiga võib nõustuda, et vähemalt otsesõnu Kesküla selles 1917. aasta lõpunädalate kirjutises enam Peterburi (ega Riia) Eestiga liitmist ei nõudnud, seda samas küll selgelt ka välistamata. Ülejäänud Ingerimaa tundus aga juba käeulatuses olevat. 1918. aasta 16. jaanuaril andis Eesti Büroo rõõmsalt teada, et „Ingerimaa pealinn Narva“ oli liidetud Eestimaa ja muudetud kreisipealinnaks, kusjuures Narva kreis ulatuvat nii lääne-, kui ida poole Narva jõge. Piirnevate idapoolsete Ingerimaa alade liitmise läbi oli seega astunud uus positiivne samm Eestimaa ja Ingerimaa taasühendamise suunas.⁴¹ See uudis ilmus rootsikeelsena 19. jaanuaril ajalehes Svenska Dagbladet⁴² ning ilmselt mujalgi.

Lähemad põhjused, miks Kesküla meelest Ingerimaad eestlastele vaja oli, selguvad 18. jaanuariga dateeritud kirjast Paul Rohrbachile. Sel ajal, Eesti maismaad ähvardava Saksa okupatsiooni eelõhtul, oli 1916. aasta lõpus Saksa teenistusest lahkunud Keskülal tekkinud ilmne soov teha uut katset sakslastega Eesti küsimuses mingisugusele vastastikkusele mõistmisele ja võib-olla ka kompromissile jõuda, nagu ta seda kirjas ise väljendab.⁴³

Rohrbachi välja öeldud nõudmisele, et Eesti „vabatahtlikult Saksamaa liidumaaks hakkaks“, seadis Kesküla oma kirjas vastu väite, et Eesti küsimuse lahendamine on võimatu, ilma et oleks esmalt tegeletud Ingerimaa küsimusega, mis olevat keskne ja vältimatu osa eesti rahvuslikust poliitikast. Ajal, mil valmistatakse ette Eesti Asutava Kogu valimisi, nõudsid Kesküla sõnul 300 000 Ingerimaal elavat eestlast – 15% eestlaste koguarvust – õigust valimistest osa võtta, samal ajal kui Saksamaaga liitumist soovivate baltisakslaste koguarv läänemereprovintsidest oli kõigest 150 000. Kui aga väita, et baltisakslaste väike arv ei loe, sest tegemist on eriti kvaliteetse, kultuurikandjatest rahvastikuga, siis pidi sama kehtima Ingerimaal elavate eestlaste kohta, kes mängisid seal Kesküla kinnitusel samasugust kõrgema kultuuri ja kõrgema majandusvormi kandja rolli mitte üksnes vene, vaid ka soome talupoegade jaoks.⁴⁴

Nõnda ei saanud oodata, et eestlased „selle õitsva oksa“ enda küljest vabatahtlikult ära lõigata lubaksid. Ingerimaa küsimus olevat eestlastele olulisem isegi Venemaa koosseisus jätkamise või mittejätkamise küsimusest: kui Ingerimaa ei saa jääda Eesti külge, pidi Eesti jääma Ingerimaa külge, olgu siis ükskõik millist tüüpi poliitilises ühenduses. Selle poolt rääkivat ka asjaolu, et lisaks 300 000 eestlasele elasid seal 200 000 ingerlast, kelle keel oli Kesküla jutu järgi midagi eesti ja soome keele vahepealset ning kes iialgi vabatahtlikult Soomega ei liituks, kuid ei suudaks ka iseseisvalt end venelaste vastu kehtestada. Ja lõpuks oli Kesküla väitel oluline asjaolu, et Ingerimaa rahvastikutihedus on kõigest 8-10 inimest ruutkilomeetri kohta, samas kui Eestimaal on selleks arvuks 35 inimesest.⁴⁵

Sellega seoses märkis Kesküla, et anneksionistlikus Saksa kirjanduses oli Eesti sobivust koloniaalmaaks tihti põhjendatud madala asustustihedusega. See olevat ebaõige, kuna Eesti asub Saksamaast kaugemal põhjas ning seda tuleks võrrelda õieti Kesk-Rootsi, Lõuna-Norra või Ingerimaaaga. Aga sellise võrdluse tulemusena selgub, et hoopis Eesti ise peab endale asumaid otsima

⁴¹ [A. Kesküla], Neue Teile Ingermanlands an Estland, 16.01.1918. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, RAV 202-1 Bern, 1324, L249353.

⁴² [A. Kesküla], Estland och Ingermanland återförenas. Svenska Dagbladet 19.01.1918, lk 8.

⁴³ Kesküla Rohrbachile, 18.01.1918. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, RAV 250-1 Stockholm, 306, L250554.

⁴⁴ Sealsamas, L250554.

⁴⁵ Sealsamas, L250555- L250556.

ning ongi seda juba kaua aega teinud laiadel Venemaa avarustel. Viimase 15-20 aasta jooksul olevat seda väljarändevoogu ettevaatlikult aga hoopis Ingerimaale juhitud. Nüüdseks tähendas see, et jättes Venemaale Ingerimaa, kus elas 25-30% eesti rahvast, saaks Eesti ära lõigatud oma tulevikust.⁴⁶

Oma kirja lõpetas Kesküla ähvardusega: leiduvat ka teine, alternatiivne võimalus leevendada eestlaste maanälga – lasta neil otsida oma Ingerimaad hoopis baltisaksa aadli suurmaavaldustest, nagu seda teevad enamlased. Sellist arengut ei saaks pooldada aga ükski baltisakslaste sõber, sh Rohrbach ise. Ka Eestile tervikuna olevat halb, kui põllumajanduslikult arenenud suurmajandid killustataks väiketaludeks, ning selline samm astutaks vaid äärmisel juhul. Majanduslikult ratsionaalne lahendus Eesti küsimusele on aga Ingerimaal, mis tähendab, et Eesti küsimust pole ilma sellela lahendada võimalik.⁴⁷

Ülal refereeritud kaks allikat selgitavad võrdlemisi põhjalikult Eesti territoriaalse ulatuse küsimust ja eriti Ingerimaa rolli Kesküla mõttemaailmas vähemalt sellel konkreetset ajahetkel – Eesti iseseisvuse ja Saksa okupatsiooni eel. Jääb üle vaid küsida kuivõrd ta oli oma Ingerimaa-obsessiooniga puhtalt üksiküritaja. Sellel hetkel astub uuesti lavale Suur-Eesti mõtte esmaautor Jaan Tõnisson.

Samal ajal, kui Kesküla Ingerimaa Eestiga liitmise heaks propagandat tegi, st 1917. aasta lõpul ja 1918. aasta alguses, oli Tõnissonist saanud Eesti esimese välisdelegatsiooni liige. Välisdelegatsioonile oli tehtud ülesandeks tutvustada välismaal Eesti poliitilist olukorda ja rahvuslikke sihte ning taotleda abi viimaste teostamiseks. Esmalt viibis Tõnisson selle eesmärgiga äsjaiseseisvunud Soomes ning jõudis sealt 25. jaanuaril Stockholmi, kuhu ta jäi mõneks ajaks üksi, kuna puhkes Soome kodusõda, mis takistas välisdelegatsiooni teistel liikmetel talle järgnemast. Peatselt pärast saabumist, tõenäoliselt 2. või 3. veebruaril, kohtus Tõnisson esimest korda üle paljude aastate ka Keskülaga, kes oli suurema osa ajast Stockholmis veetnud juba maailmasõja algusest peale. Keskülale külla juhtus Tõnisson minema hetkel, mil tema juures viibis soome aktivist “kellele A. Kesküla Eesti küsimust nii ütelda Suur-Eesti mõtteviisi seisukohalt valgustas”.⁴⁸

Nimetatud soomlane oli Saksa mereväestaabi agent Konrad Westlin (1882-1947), kes viibis Kesküla juures seetõttu, et talle oli antud ülesandeks kindlaks teha, millega Kesküla tegeleb, ning ühtlasi hoida silma peal Tõnissonil, kelle kohta tuli välja uurida, ega ta sakslastega läbi rääkides samas ka Entente'i maadega ühendust ei kavatse võtta. Nagu Westlin oma mälestustes kirjutab, rääkis Kesküla oma plaanidest luua Suur-Eesti, millega lisaks Eestimaale tulnuks liita ka osa Liivimaast ja Ingerimaast. Nendes Ingerimaa osades, millele Eesti pretendeeris, tuli luua Eesti asumaa, kuhu eestlased kavatsesid kokku koguda 250 000 üle Venemaa laiali elavat suguvenda. Suur-Eesti plaani teostumisel oleksid eestlased saanud loobuda baltisaksa aadli maaomandi konfiskeerimisest, mis vastasel juhul olnuks vajalik.⁴⁹

Ingerimaa kohta oli Kesküla veel öelnud, et tegelikult oleks eestlastel ükskõik, kas see saaks iseseisvaks, või ka Soome või Eesti osaks – peaasi, et see ei jääks Venemaa külge ning eestlastel oleks võimalik sinna kolonistidena elama asuda. Tõnisson, kes sel hetkel uksest sisse astus ja vestlusega liitus, kinnitas Westlini sõnul ka omalt poolt kõike, mida Kesküla oli eestlaste soovide ja tulevikukavatsuste kohta rääkinud.⁵⁰

⁴⁶ Sealsamas, L250556- L250557.

⁴⁷ Sealsamas, L250557.

⁴⁸ Tõnisson Eesti Ajutisele Valitsusele, 18.2.1918. Eesti Rahvusarhiiv, f. 957, n. 18, s. 28, l 20,

⁴⁹ K. Westlin, Drömmen om frihet: hågkomster 1914-1918. Vasa, 1992, lk 40-41.

⁵⁰ Sealsamas, lk 41.

Kokkuvõtteks

Hurt, Tõnisson ja Kesküla olid kahtlemata kõik väga erinevad poliitikud ja mõtlejad, kuid ühel või teisel moel oli Eesti „suuruse” teema oluline neile kõigile. Loodetavasti on mul selles lühikeses essees õnnestunud näidata, et nende ideed selle kohta, mis täpselt Eesti ja eestlased suureks võiks teha, ei arenenud mitte vaakumis, vaid olid üksteisega seotud ning viisid nende autoreid mõneti sarnaste lõppjäreldesteni – seda vaatamata sellele, et näiteks Kesküla radikaalsus oleks Hurdale kahtlemata võõristav tundunud.

Siiski pole kahtlust, et territoriaalselt ekspansiivne Suur-Eesti programm, mis pooldas eestlaste asualade laienemist ida ja lõuna suunas, jäi iseseisvuse-eelses eesti rahvusluses üsna marginaalsele kohale. Samuti ei suutnud vastavasisulised soovunelmad kuigivõrd saanud mõjutada reaalseid sündmusi: Ingerimaa jäi Eestiga liitmata, Peterburist rääkimata ning Eesti rahvaarv ei kahekordistunud. Seda, kuivõrd edukad on olnud püüded vaimusuuruse poole, võib igaüks ise hinnata.

Sellegipoolest oli tegemist teemaga, mille parem tundmine annab oma panuse mitmesuguste lõikuvate diskursuste – vaimusuuruse ja kultuurikandmise, rahvaarvu ja demograafia, väljarände ja kolonialismi, rahvussuhete jne – paremaks mõistmiseks varase eesti rahvusliku liikumise kontekstis. Tegeledes erinevate küsimustega, mis seostuvad näiteks eesti ida- ja lõunapoolse diasporaa, soome-ugri liikumise, või ka Eesti piirivaidluste ja ääremaadega sõdade vahelisel ajal, ei tohiks jätta mõtlemata ka Suur-Eesti peale.

Lõpuks võib öelda, et Suur-Eesti viirastused ei saanud Eesti iseseisvumise ja riigipiiride kindlaks määramisega veel lõplikult läbi. Uuesti kerkis see mõiste esile pärast Eesti iseseisvuse välja kuulutamist seoses plaanidega Eesti-Soome liitriigi loomiseks, samuti sõdade vahelisel ajal ühenduses erinevate välis-Eesti initsiatiividega (seejuures anti sellele terminile mitte-territoriaalne tähendus) ning lõpuks veel Teise maailmasõja aegse Saksa okupatsiooni ajal, kui Eesti rahvuslaste meelitamiseks tulid okupatsioonivõimud välja omaenda Suur-Eesti programmiga. Nende teemade uurimine jääb aga edaspidiseks.